

<https://coth.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Comparative Theology

E-ISSN: 2322-3421

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 3, No.37, 2026 pp.43-60

Receive: 12/04/2025 Accepted: 14/10/2025

A Qualitative Approach to Understanding Religion in the Thought of Mohammad Taqi Mesbah Yazdi and Mostafa Malekian

Majid Jafarian *

Assistant Professor, Department of Social Ethics, Research Institute of Islamic Sciences and Culture, Qom, Iran
m.jafarian@isca.ac.ir

Nayre Zarei

PhD. Student in Philosophy and Theology, Faculty of Philosophy, University of Religions and Denominations, Qom, Iran
nre.zer@gmail.com

Abstract

Religion has always been regarded as one of the fundamental pillars of legitimacy and governance in post-revolutionary Iran. Consequently, various theoretical and discursive efforts have emerged to understand, interpret, and reexamine religion, among which two major currents—"traditional Islam" and "religious intellectualism"—hold a prominent place. This study focuses on the ideas of two influential thinkers, Ayatollah Mohammad-Taqi Mesbah Yazdi and Mostafa Malekian, as key representatives of these two intellectual streams, aiming to explore and analyze the components and mechanisms underlying their understanding of religion. The research adopts a qualitative methodology based on Attride-Stirling's three-stage thematic analysis, using excerpts from speeches and written works by these two figures to extract the core themes. The findings reveal that Malekian's thought emphasizes three overarching themes: "the variability of religious knowledge," "the rationalization of religious beliefs," and "ethics and spirituality as the foundation of religiosity." In contrast, Ayatollah Mesbah highlights three central components: "the necessity of explaining religious beliefs," "the comprehensiveness of religion," and "faith-based obligation." This divergence reflects a fundamental difference in the epistemological, methodological, and teleological foundations of their respective approaches to understanding religion.

Keywords: Understanding Religion, Religious Intellectualism, Traditional Islam, Misbah Yazdi, Malekian, Qualitative Approach.

Introduction

In contemporary Iranian intellectual discourse, religion continues to serve as a foundational pillar for social legitimacy and governance, shaping both normative frameworks and individual ethical conduct. The perspectives of key thinkers such as Ayatollah Mohammad-Taqi Mesbah Yazdi and Mostafa Malekian illustrate the tension between preserving traditional religious frameworks and adapting religious understanding to the epistemic and ethical demands of modernity.

*Corresponding author

Jafarian, M. and Zarei, N. (2026). A Qualitative Exploration of Religious Understanding in the Thought of Mohammad-Taqi Mesbah Yazdi and Mostafa Malekian. *Comparative Theology*, 17(3), 43-60.

2322-3421© University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/coth.2025.144864.1981

While Mesbah emphasizes the comprehensive and duty-bound nature of religion rooted in scriptural authority, Malekian foregrounds the variability, rationalization, and ethical-spiritual dimensions of religiosity, reflecting the influence of modern philosophical thought.

Examining these divergent approaches provides insight into how religion is interpreted, justified, and enacted in contemporary Iran, and highlights the broader dynamics between traditional and reformist currents in shaping social and political norms.

Materials and Methods

This study employs a qualitative thematic analysis. Through identifying basic, organizing, and global themes, the content of speechh rr nnngs, nnd scondrry sourees reeece ooe sbhh's nnd aa kklknr's hloughwyyyyymmaaaaannyyeed.

The process involved:

1. In-depth study of primary and secondary sources,
2. Extraction of basic themes from their statements and works,
3. Categorization of these into organizing themes, and
4. Synthesizing global themes to map the conceptual frameworks underlying their understanding of religion.

This approach enables a structured comparison of their epistemological and normative frameworks.

Research Findings

The analysis of the primary and secondary sources revealed distinct conceptual patterns in how each thinker approaches religion. While both engage deeply with the philosophical, ethical, and social dimensions of religiosity, their frameworks differ fundamentally in epistemology, methodology, and priorities. The following sections outline the core themes that hrrccrrr ee sbhh zzz d's nnd aa kklknr's undrrsnndngs of rggggg:

A. Mesbah's Understanding of Religion

1. Necessity of explicating religious beliefs: Defending religion is achieved through both intra-religious (scriptural and traditional) and extra-religious (rational and philosophical) reasoning. Mesbah emphasizes *religious rationality* and the *struggle against innovations (bid'a)*, viewing reason as complementary to revelation.

2. Comprehensiveness of religion: Religion, in his view, encompasses all aspects of human life—individual, social, doctrinal, and ethical—and contains both fixed and flexible rulings. Changing circumstances affect applications, not principles.

3. Faith and duty: Faith is inseparable from religious duty. The relationship between rights and duties is reciprocal, and justice is defined through their balance. Religious obligations form the basis for moral action and the realization of both individual and collective good.

B. Malekian's Understanding of Religion

1. Changeability of religious knowledge: Religious knowledge is historically and experientially conditioned. With modernity, epistemological shifts have turned religion into a more personal and functional matter.

2. Rationalization of religious beliefs: Religious beliefs are acceptable only if rationally justified. Malekian highlights the fundamental distinction between traditional rationality and modern rationality as a source of epistemic transformation.

3. Ethics and spirituality as the foundation of religiosity: Unlike traditional approaches centered on divine command and law, Malekian grounds religiosity in ethics and inner spirituality. He sees spirituality as compatible with modernity and capable of providing personal meaning and psychological well-being.

Discussion of Results and Conclusion

Th fnrdngs of hh suudy rvvaa hh ee sbhh's mod of rggggg undrrsnndng ss nnhhordd nnprrrrr vnrg hh rddooog framework of religion. Reason complements but does not replace revelation; faith is tied to obligation; and religion encompasses all spheres of life through a combination of fixed principles and contextual applications. In contrast, Malekian builds his framework on epistemic transformation, modern rationality, and personal spirituality. He views traditional religion as unable to respond adequately to the needs of modern individuals and proposes rationalized spirituality as an alternative.

The comparison highlights that the gap between traditional and modern approaches is not merely rhetorical but rooted nnpssmmog ourees, oonepss of rooonyyyhh ro of duy, nnd hh so unoon of rggggg. ee sbhh's hlough aims to preserve and defend a fixed religious structure, whereas Malekian seeks to reinterpret religion as an individual, rational, and ethical-spiritual experience within modernity.

واکاوی مؤلفه‌های فهم دین در اندیشه محمدتقی مصباح یزدی و مصطفی ملکیان - یک مطالعه کیفی

مجید جعفریان* ، استادیار گروه اخلاق اجتماعی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران

m.jafarian@isca.ac.ir

نیره زارعی، دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده فلسفه، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران

nre.zre@gmail.com

چکیده

دین همواره به عنوان یکی از ارکان اصلی مشروعیت و حاکمیت در ایران پس از انقلاب اسلامی مطرح بوده است. از همین رو، تلاش‌های نظری و گفتمانی گوناگونی برای فهم، تبیین و بازخوانی دین شکل گرفته‌اند که در میان آنها دو جریان «اسلام سنتی» و «روشنفکری دینی» جایگاهی برجسته‌تر دارند. پژوهش حاضر با تمرکز بر آرای دو متفکر برجسته، یعنی آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی و استاد مصطفی ملکیان، به عنوان نمایندگان شاخص این دو جریان، در پی پاسخ به این پرسش است که آنها بر اساس کدام مؤلفه‌ها اقدام به فهم دین کرده‌اند. روش پژوهش، کیفی و مبتنی بر تحلیل مضمون سه مرحله‌ای استرلینگ بوده و با بهره‌گیری از پاره‌گفتارها و آثار مکتوب این دو اندیشمند، مضامین بنیادین استنباط شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد در نگاه آیت‌الله مصباح، سه مؤلفه «ضرورت تبیین باورهای اعتقادی»، «جامعیت‌نگری در دین» و «تکلیف‌گرایی ایمان‌مدار» نقش محوری دارند. در حالی که در اندیشه استاد ملکیان سه مضمون فراگیر «تغییرپذیری در معرفت دینی»، «عقلانی‌سازی باورهای دینی» و «اخلاق و معنویت به عنوان بنیان دینداری» برجسته هستند؛ این تمایز نشان‌دهنده تفاوتی بنیادین در مبانی معرفت‌شناختی، روش‌شناختی و غایت‌گرایانه هر کدام از آنها نسبت به فهم دین است.

واژه‌های کلیدی

فهم دین، روشنفکری دینی، اسلام سنتی، مصباح یزدی، ملکیان، رویکرد کیفی.

*مسئول مکاتبات

جعفریان، مجید و زارعی، نیره. (۱۴۰۵). واکاوی مؤلفه‌های فهم دین در اندیشه محمدتقی مصباح یزدی و مصطفی ملکیان - یک مطالعه کیفی، *الهیات تطبیقی*، ۱۷ (۳)، ۴۳-۶۰.

۱- مقدمه

در آستانه نیم قرن پس از انقلاب در ایران، دین و به تبع آن تفکرات اسلامی-شیعی نمادی‌ترین عنصر در زیست اجتماعی و سیاسی است. مفهومی که پیش از این در حافظه تاریخی ایرانیان وجود داشته، در این سال‌ها رنگ و منطقی جدی‌تر یافته است. در حقیقت، وجدان جمعی حاصل از این تحول فرصتی برای بازنمایی برجسته‌تر دین در حوزه عمومی، آن هم در یک مقطع خاص فراهم کرد و موج جدیدی از تحلیل‌های دینی توسط اندیشمندان به راه افتاد. این تحلیل‌ها گستره‌ای از دیدگاه‌های مختلف را نسبت به این مسئله که دین چیست و چه جایگاهی در شرایط اجتماعی دارد، ایجاد نمود؛ اختلاف نظرهایی که بیش از هر چیز متأثر از دیدگاه‌های سنت‌گراها و روشنفکران دینی بوده‌اند.

از سویی، سنت‌گراها معتقد هستند «دین (میراث اسلامی یعنی کتاب و سنت) با وجود همه تحولاتی که در طی این قرون و اعصار روی داده است، هیچ عیب و نقصی ندارد و وظیفه فرد مسلمان اکنون این است که از این میراث محافظت کند و مانع هرگونه تعرض به آن شود» (محدثی، ۱۳۸۱، ص. ۲۰۶). با وجود این، تمامیت‌خواهی دینی، تغییرناپذیری احکام دینی، وجود قوانین ثابت و متغیر در دین، اعتبار و پایایی، قطعیت و حجیت برداشت‌های دینی، پیراسته کردن موضوع از سوءبرداشت‌ها و توجه به مناسبات حوزه فردی و اجتماعی و دوری از تکانگاری و رعایت مصلحت‌ها در داوری و قضاوت‌ها از مهم‌ترین ویژگی‌های نگاه اسلام‌گرایان سنتی به دین بوده است.

از سوی دیگر، تمرکز روشنفکران دینی بر پایه این اصل است که دین سنتی از نوعی ناکارآمدی در دنیای امروز برخوردار است. از این رو، به عقیده آنها، «عصری شدن دین پررنگ‌تر شده و این انتظار که دین در همه اطرار خود جلوه‌ای ابدی داشته باشد، انتظار نامعقولی است و چنین چیزی اساساً محال است و اصلاً هیچ پدیده فرهنگی نیست که زمینه‌مند نباشد» (محدثی، ۱۳۸۲، ص. ۵۵). در واقع، تمرکز بر ایده ناکارآمدی دین سنتی موجب اصالت‌دادن به زمینه‌مندی دین، شکنندگی هویت موجود دینی و ایجاد هویت دینی جدید، عدم اعتقاد به اجتهاد درون‌دینی و باور به تحول‌پذیری در دین شده که از ویژگی‌های فکری روشنفکری دینی است.

در هر صورت، استدلال‌ها نسبت به وسعت معنایی و عملکردی به دین زمینه‌اساسی برای ظهور برداشت‌های متفاوت از این مفهوم را نیز فراهم کرد و موجب شد ایده‌های هر دو طیف در کتاب‌ها و مقاله‌ها و سخنرانی‌های متعدد برجسته شوند که البته تأثیر جدی بر روند فهم دین دست‌کم در حوزه نخبگانی داشته است. هدف از پژوهش حاضر واکاوی و کشف مؤلفه‌هایی است که در گفتار و نوشتارهای آیت‌الله مصباح و استاد ملکیان به عنوان نمایندگان دو طیف برای فهم دین برجسته هستند. محدود شدن دایره مطالعاتی پژوهش، فراوانی کتاب‌ها و مقاله‌ها و سخنرانی‌ها درباره مسئله پژوهش، نفوذ آرا در جامعه علمی و همچنین تکیه بر مبانی و قدرت بر استدلال‌ورزی از مهم‌ترین دلایل برای گزینش و واکاوی اندیشه این دو شخصیت بوده‌اند.

۲- مبانی نظری و پیشینه پژوهش

به طور کلی، فهم دین در ایران پس از انقلاب به چند دلیل مورد توجه جدی بوده است و پژوهش‌ها نیز در همین راستا انجام شده‌اند. نخست تأکید بر نظام دینی در جامعه ایران و این ایده که آنچه می‌تواند مسیر پیش رو را برای آینده رقم زند، سازوکار ارزش‌های دینی و نقش برجسته آنها در حکمرانی اسلامی-شیعی است. از این رو، تصمیم‌ها بر اساس نگاه نظام دینی هستند و مؤمنان نخستین مدافعان و مجریان این تصمیم‌ها خواهند بود. با این حال، فهم دین در چارچوبی قرار گرفت که نقطه آغازین حرکت‌های انقلابی شد. این رویه نه فقط ساختارهای معرفت دینی را متحول کرد، بلکه مدافعان این رویکرد تلاش کردند نسل جدید را به سمت آنچه از آن به هویت دینی جدید یاد کردند، جهت بدهند و نوعی فهم انقلابی از دین تولید کنند.

از سوی دیگر، این نگاه که تمرکز اصلی سنت‌گرایان دینی در ایران است، رویکرد درون‌دینی را برای فهم و مطالعه دین به کار گرفت؛ رویکردی که اصول و قواعد فهم دین را از درون دین اخذ و تلاش می‌کند به آن پایبند باشد و نوع و جهت تأثیر را در ادیان تعیین نماید؛ پس کشف و شناسایی آن نیز مستلزم مطالعات درون‌دینی خواهد بود. در همین راستا، **جواد آملی و مصطفی‌پور (۱۳۹۰)** در کتاب *دین‌شناسی*، با توجه به مقوله مهم دین و سابقه آن که به امتداد تاریخ بشری برمی‌گردد و با در نظر گرفتن این نکته که جامعه‌شناسان امروز بشر را به عنوان موجودی دین‌ورز تلقی می‌کنند و معتقد هستند اکثریت انسان‌ها به نوعی معتقد به خداوند و متدین به دینی هستند، مباحثی مهم همچون تعریف دین، منشأ دین، گوهر دین و صدف دین، زبان دین، عقل و دین و پلورالیزم دینی را مطرح می‌کنند و می‌کوشند با ترکیب رویکردی کلامی-عرفانی، نیازهای بشری به دین را بررسی و تحلیل کنند. **جواد آملی (۱۳۹۱)** همچنین در کتاب *انتظار بشر از دین*، مبادی تصویری مسئله انتظار بشر از دین، دین و اقسام آن، انتظار و اقسام آن و حقیقت انسان را مطرح کرده است. جواد آملی می‌کوشد با بررسی ادله ضرورت بعثت انبیا، فواید دین، انسان‌شناسی و تبیین شناخت منابع دین به روش‌های تبیین انتظار بشر از دین را بررسی و مطالعه کند. در همین رابطه، محمدتقی مصباح یزدی و علی مصباح (۱۳۹۲) در کتاب *رابطه علم و دین*، رابطه دانش بشری با دین را بررسی کرده است. آنها به این موضوع اشاره دارند که دغدغه‌های مشترک بین دینداران عالم و عالمان متدین سابقه‌ای طولانی در تاریخ تفکر بشری دارد که در هر عصری به تناسب نوع دانش بشری مورد توجه قرار گرفته است و در هر برهه زمانی شکلی خاص داشته و تحت عناوینی متفاوت ظاهر شده است. آنچه در این کتاب به فهم دین مربوط می‌شود، طرح مباحثی همچون علم دینی و معناشناسی علوم و دین و تأثیرات دین بر علم و خدمات علم به دین است.

رشد جریان اصلاح‌طلبی در اواخر دهه ۷۰ شمسی موجب شد آنچه در پس‌زمینه ذهنی برخی از متفکران روشنفکر فلسفی و کلامی نسبت به دین و جایگاه آن در حیات مؤمنان نهفته بود، ظهور مجدد یافته‌ها و پژوهش‌های متعددی را رقم زند. برای مثال، **عبدالکریم سروش (۱۳۷۱)** در کتاب *رازدانی و روشنفکری و دینداری*، در نقد فهم دین و دینداری سخن گفته است. به عقیده سروش هویت فرهنگی امروزی ایران متشکل از سه فرهنگ ایرانی، اسلامی و مدرن است و در آمیختگی فرهنگ کنونی ایرانیان مسلمان در دوره معاصر با فرهنگ غربی مدرن، بر سر آشتی این سه فرهنگ خواهد بود. سروش با طرح این ایده، به دنبال نوعی دینداری مشکک بود که همچنان که پای‌بست آن به سنت است، رگه‌هایی از فرهنگ غربی نیز در آن وجود داشته باشد.

عبدالکریم سروش (۱۳۷۳) همچنین، در کتاب *قبض و بسط* *تئوریک شریعت* که مربوط به یکی از برجسته‌ترین دیدگاه‌ها در خصوص نگاه به دین و در پس آن نگاه دیندارانه به جهان دینی-اجتماعی مؤمنان است، طرح نظری جنجال‌برانگیزی را در خصوص مناسبات وحی و پیامبری در انداخت؛ نظریه‌ای که در خصوص عقل و وحی کنکاش کرده و به دنبال معرفی نوعی معرفت‌شناختی متفاوت از آموزه‌هایی بود که بر وحیانی‌بودن دستورات دینی تأکید داشت. سروش خلوص و معرفت دینی را با یکدیگر پیوند زد و به دنبال نوعی گره‌گشایی از معرفتی بود که نه محصول دین سنتی، بلکه مولد ایده‌ای نو از جان‌مایه‌های جدید ناظر به فهم دین و زیست جهانی است. سروش با برجسته‌کردن عناوینی همچون دین حداقلی و دین حداکثری تلاش کرد مناسبات بین دین و قدرت را نه از نگاه فقهی، بلکه از نگاه فلسفی و با درون‌مایه‌های کلامی بسط و آن را مبنایی برای پیوند سنت و تجدیدی قرار دهد که بر ساخت‌کننده هویتی جدید از دینداری در جامعه ایران است.

بر این مبنا، مصطفی ملکیان در کتاب *سنت و سکولاریسم: مجموعه گفتارها (کدیور و همکاران، ۱۳۸۱)* از ضرورت طرح معنویت در دنیای مدرن سخن می‌گوید و دلایل آن را ناتوانی فهم سنتی از دین در التیام دردها و رنج‌ها و شکاف بین مقدورات و مأذونات برمی‌شمرد و در ادامه، تفاوت معنویت با فهم سنتی از دین را شرح می‌دهد. **ملکیان (۱۴۰۳)** همچنین در کتاب صوتی *درس‌گفتار فلسفه و معنای زندگی*، التزام به دین را عقلانیت عملی و دینداری را برای سلامت بهداشت روانی بهتر دانسته و دلایلی بر آن اقامه کرده است.

جهت سوم، رشد مطالعات دینی در ایران با رویکردهای متنوع بین‌رشته‌ای به ویژه فلسفه دین، روان‌شناسی و جامعه‌شناسی است که بیش از هر چیز تلاش می‌کند آثار دین (دینداری) را مطالعه و آن را ملاکی برای فهم دین قلمداد کند. در واقع، به جای تمرکز بر یک نگاه ذاتی به دین و فهم آن، ملاک فهم دین را آثار بیرونی آن می‌دانند. به عبارت دیگر، رویکردها در این رشته‌ها برون‌دینی و فارغ از هر گونه تمرکز بر آموزه‌های دینی، به دنبال کشف یا سنجش واقعیت دینی در جامعه بودند. جذابیتی که در این نوع نگاه مطالعات وجود داشت، موجب تولید پژوهش‌هایی متعدد در این رشته‌ها شد.

برای مثال، **عیوضی (۱۳۸۵)** در مقاله «مفهوم دینداری در سیر تحول انقلاب اسلامی»، نسبت دین و جامعه در حیات اجتماعی بشری را مطرح و با اشاره به شاخصه انقلاب‌های جهان و برخی از تمایزات آن با انقلاب ایران، چگونگی پذیرش دین و دینداری و قرین‌شدن آن با انقلاب و حکومت دینی را بررسی کرده است. **فرجی و کاظمی (۱۳۸۸)** در مقاله «بررسی وضعیت دینداری در ایران: (با تأکید بر داده‌های پیمایش‌های سه دهه گذشته)» تغییرات و نوسانات در وضعیت دینداری مردم را به تفکیک سنی و جنسی نشان داده و استدلال می‌کنند رفتارهای فردی دینی روندی باثبات یا نسبتاً صعودی داشته‌اند و این افزایش در اقشار مختلف اجتماعی متفاوت است. با وجود این، برخی از مناسک جمعی روندی نزولی داشته‌اند و وضعیت زنان در این بُعد متفاوت با سایر ابعاد است. **جمشیدی‌ها و قبادی (۱۳۸۶)** در مقاله «تحلیل جامعه‌شناختی از مراسم و مناسک دینی با تأکید بر مراسم عاشورا»، چارچوب مفهومی دین از نگاه جامعه‌شناسان را بررسی و در ادامه، مراتب دینداری در آیات قرآن را واکاوی کرده‌اند. **موحدیان عطار (۱۳۹۷)** در مقاله «انواع دینداری، ویژگی‌ها، آسیب‌ها و اقتضائات»، به مراد از انواع دینداری اشاره، سنخ‌های دینداری را بر پایه انحای نیاز به دین طرح و کنکاش کرده است.

پژوهش حاضر، متفاوت از این پژوهش‌ها، در تلاش است تا نشان دهد از نگاه فلسفی و کلامی، دو نماینده از دو رویکرد مسلط چه فهمی از دین ارائه داده‌اند. نوآوری در این پژوهش تمرکز بر روش تحلیل مضمون به عنوان یکی از روش‌های رایج در مطالعاتی است که اطلاعات کمتری درباره آن وجود دارد. از سوی دیگر، ارائه شبکه مضامین از مؤلفه‌هایی است که می‌تواند صورت‌بندی شفاف‌تری از نگاه این دو طیف در حوزه فهم دین ارائه نماید.

۳- روش پژوهش

رویکرد در این پژوهش کیفی است و از روش تحلیل مضمون برای تحلیل داده‌های استخراج‌شده از متون استفاده شده است. تحلیل مضمون روشی است که می‌تواند به صورت کیفی برای تحلیل نظام‌مند اسناد نوشتاری، شفاهی یا بصری استفاده شود. در این روش، مضامین پایه پس از طبقه‌بندی و کدگذاری از اسناد، ظاهر شده و انجام تحلیل می‌تواند موجب توسعه مقوله‌های ناظر به محتوا باشد (**White & Marsh, 2006, p. 22**). با این حال، به عقیده آتراید-استرلینگ، آنچه شبکه مضامین عرضه می‌کند «نقش‌های شبیه تارنما به مثابه اصل سازمان‌دهنده و روش نمایش است. شبکه مضامین بر اساس روندی مشخص پایین‌ترین سطح قضایای پدیده را از متن بیرون می‌کشد (مضمون پایه)؛ سپس، با دسته‌بندی این مضامین پایه‌ای، تلخیص آنها به اصول مجردتر و انتزاعی‌تر دست پیدا می‌کند (مضامین سازمان‌دهنده)؛ در قدم سوم، این مضامین عالی در قالب استعاره‌های اساسی گنجانده می‌شوند و به صورت مضامین حاکم بر کل متن درمی‌آیند (مضامین فراگیر). سپس، این مضامین به صورت نقشه‌های شبکه تارنما، رسم و مضامین برجسته هر یک از این سه سطح همراه با روابط میان آنها نشان داده می‌شوند» (**Attridge-Stirling, 2001, pp. 391-395**).

بنابراین، بر اساس این روش ابتدا متون در دسترس، مطالعه و با دقت و حفظ امانت‌داری جمالاتی که به طور صریح به مسئله مورد پژوهش اشاره داشتند، در قالب یک گزاره انتخاب شدند. سپس، تمامی ایده‌های مستقل در قالب مضامین پایه

شناسایی و با رفت‌وبرگشت بین مضامین پایه، برخی از مضامین تکراری حذف و با لحاظ ارتباط معنایی و قرائن موجود بین آنها، مضامین سازمان‌دهنده شناسایی و در قالبی مستقیم‌تر تدوین شدند. در نهایت، بر اساس تارنمای ایجادشده، مضامین فراگیر تعریف و پس از بازبینی مجدد در قالب یک گزارش نهایی، تحلیل خواهند شد (جعفریان، ۱۴۰۰، ص. ۵۷).

جدول ۱- مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر در گفتارها و نوشتارهای آیت‌الله مصباح یزدی

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	نمونه مضامین پایه	نمونه گفتارها
ضرورت تبیین باورهای اعتقادی	اتخاذ راهبرد درون‌دینی لازمه تبیین باورهای اعتقادی	لزوم دفاع از باورهای دینی و مبارزه با بدعت‌ها، لزوم بررسی منابع و محتوای دین برای شناخت رسالت و خواست دین، معرفت به دین از طریق مراجعه به دین، تبیین نیاز بشری به دین از طریق تفرقه در دین	در برابر سیل بدعت‌ها و نوآوری‌های دروغین از دین که هر از چندگاه در پوشش طرحی نو و بیگانه با دین و ارزش‌ها و اصول آن ارائه می‌شود، عالمان دین موظف‌اند که بر صف بدعت‌گذاران بتازند و با هدایت و افشاگری‌های خویش گوهر دین را از خطر اضمحلال نجات دهند و جامعه را با آیین مقدس الهی آشنا سازند (مصباح یزدی و عزیزی‌کیا، ۱۳۸۲، ص. ۱۰۲).
	فهم باورها بر پایه عقلانیت دینی	دین محقق در گرو پذیرش عقل و توانایی‌های انسان، بدهت جایگاه عقل در تبیین اصول و مسائل اعتقادی، عقل به مثابه یک ابزار برای اثبات باورهای پایه در دین، اثبات دلیل عقلی مقدم بر تعبد محض در باورهای پایه	هرگز دین حقی را نمی‌توان نشان داد که خواهان کنارگذاشتن عقل و توانایی‌های انسان باشد و خود را پاسخگوی تمام نیازمندی‌های بشر معرفی کند (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ص. ۱۷۶).
جامعیت‌نگری در دین	تعمیم نگاه دینی به ابعاد مختلف انسانی	شمولیت دین اسلام در تمام شئونات انسانی، ورود دین در تمام عرصه‌های زندگی، دین به مثابه سایبانی مقدس بر تمام عرصه‌های زندگی بشر، توجه دین به جنبه‌های ارزشی همه افعال انسانی، دین تنها مبنای اصلی در تعیین ارزش‌های انسانی	اینکه کسی بگوید بشر در امور اخروی و رابطه‌اش با خدا، بایستی از دین دستور بگیرد و در امور دنیوی و زندگی این جهانی، مجاز است آن گونه که خود می‌پسندد، عمل کند این همان دیدگاه سکولاریسم یا جدایی دین از عرصه‌های اجتماعی است و به دیدگاه «اقلی» معروف است (مصباح یزدی، ۱۳۷۸، ص. ۵).
	وجود احکام ثابت در دین	تغییر در مصادیق و عدم تغییر در احکام کلی، وجود قرائت واحد در تبیین احکام الهی، لزوم شناخت وجه امتیاز دین اسلام با اصول ثابت در مقابل دین دیگری، عدم تغییر احکام اسلامی با تغییر در نظریه‌ها و دانش بشری	احکام متغیر اسلام هم در واقع برای موضوعات حقیقی خودشان ثابت‌اند و آنچه تغییر می‌کند مصادیق آنها هستند که با عروض عناوین متغیر، احکامشان تغییر می‌کند و در حقیقت از تحت عنوانی خارج شده داخل در عنوان دیگری می‌گردند چنانکه در احکام ثانویه ملاحظه می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۴، ص. ۳۲۳).
تکلیف‌گرایی ایمان‌مدار	ملازمت حق و تکلیف در نظام الهی	توازن حق و تکلیف، حق و تکلیف دو معنای ملازم یکدیگر، تلازم حق و تکلیف در روابط انسانی، اثبات	ما در ارتباط با خدا، هیچ حقی بر خدا نداریم و خداوند متعال نیز تکلیفی در مقابل ما ندارد. خداوند متعال، خودش از باب لطف و تفضلی که دارد، در

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	نمونه مضامین پایه	نمونه گفتارها
		حق برای انسان ملازم تکلیف برای خود او، تعیین تکلیف برای بندگان، اقتضای لطف الهی	مواردی در قبال خلق، تکالیفی بر خود قرار داده است؛ یعنی حقوقی برای بندگان، علیه خودش تعیین کرده است (مصباح یزدی، ۱۳۷۹، ص. ۵۹).
	دین محصول توأمان عمل و تکلیف دینی	خواسته دین انطباق رفتار و اعمال فردی و اجتماعی انسانی با دستورات دین؛ ارزش انسانی به مقدار عمل به تکلیف؛ دین مستلزم اعتقاد، تکلیف و عمل؛ هدف اسلام قراردادن اعمال انسان در یک چارچوب نظام ارزشی	هر دین حقی صرف‌نظر از سعه و ضیق احکام آن مدعی است که بشر موظف به تطبیق رفتار و اعمال خود در هر دو بُعد فردی و اجتماعی با دستورات آن دین است و انسان‌ها نمی‌توانند به طور خودسر در دنیا عمل کنند. این معنا با نگاهی گذرا به محتویات ادیان آسمانی به خصوص دین مقدس اسلام به‌خوبی نمایان است (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ج. ۱، ص. ۱۷۷).

جدول ۲- مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر در گفتارها و نوشتارهای استاد ملکیان

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	نمونه مضامین پایه	نمونه گفتارها
تغییرپذیری معرفتی	اصل تحول‌نگری در فهم جدید از دین	روایت جدید از دین محصول تعارضات میان ویژگی‌های مدرنیته و فهم سنتی از دین، حذف تعبد، راهبرد دستیابی به فهم جدید از دین، حذف تاریخ‌مندی، حذف آخرت‌گرایی راهبرد دستیابی به فهم جدید از دین	تعارضات میان ویژگی‌های مدرنیته و فهم سنتی از دین باعث عرضه روایت جدید از دین و سازگار با مدرنیته شده است (ابک، ۱۳۸۳، صص. ۲۵۸-۲۸۳).
	معرفت‌اندوزی بر پایه تجربه‌گرایی نه باور دینی	تجربه‌گری، ویژگی انسان مدرن؛ عدم پیوند انسان مدرن با متافیزیک‌های موجود در فهم سنتی دین؛ نگرش پراگماتیستی ویژگی انسان مدرن؛ عدم اعتماد به تاریخ به دلیل عدم قطعیت آن در مواجهه با حقیقت، عدم جمع بین دینداری و مدرن‌بودن	انسان مدرن اهل نقد است، اهل نسبی نیست. اثر عمل را در همین دنیا می‌خواهد (ابک، ۱۳۸۳، صص. ۲۵۸-۲۸۳).
عقلانی‌سازی باورهای	ضرورت توجیه عقلانی باورها	عدم محدودیت در استدلال‌ورزی انسان، استدلال پایه عقل جدید، تعقل مبنای روایتی جدید از دین، عقلانی‌بودن شرط قانونی‌شدن باورهای دینی سنتی، عقلانیت مبنای دینداری و معنویت	عقل‌گرایی یعنی گرایش به صورت وقفه‌ناپذیری هرچه تمام‌تر از نیروی استدلال‌گری که در درونمان است استفاده کنیم (ملکیان، ۱۳۸۸، صص. ۲۷۷-۲۸۰).
	استدلال‌ورزی، زمینه‌ساز فهم دین	ارزشمندی عقیده در گرو استدلالی‌بودن آن، استدلال‌ورزی معیار پذیرش سخن فرد و نه قداست فرد، کرنش در برابر اوامر و نواهی دین از حقوق انسانی، بسط تدین متعقلانه در همه ابعاد زندگی فردی، تفسیر جدید از جهان راه‌حل	راه جمع بین عقلانیت و دینداری گرایش به عقلانیت و در صفحه ذهن و ضمیر خویش تفسیر و تبیین جدیدی از جهان ارائه‌کردن است (ملکیان، ۱۳۸۸، صص. ۲۷۷-۲۷۹).

نمونه گفتارها	نمونه مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
	جمع میان دین و عقلانیت		دینی
باوجود تفاوت‌هایی که اخلاق بیرونی با اخلاق درونی دارد، هر دو باید نیازهای عمیق آدمیان را پاسخ دهند (ملکیان، ۱۳۸۷، صص. ۱۷-۲۱).	دین مبنایی برای رضایت باطنی، اصل توجه به زندگی برای اخلاق نه اخلاق برای زندگی، فقه مقدمه اخلاق باطنی و اخلاق باطنی مقدمه شهود معنوی، دینداری شیوه حرکت نه مقصد حرکت، اصل ضرورت خدمت عبادات به اخلاقیات، ضرورت استفاده از تعلیم و تربیت در اخلاقی‌سازی جامعه	نگرش اخلاقی به فهم باورهای دینی	اخلاق و معنویت، بنیان فهم دین
دو عامل ناتوانی فهم سنتی از دین در التیام دردها و رنج‌ها، و شکاف میان مقدورات و مأذونات باعث شده که معنویت ضرورت یابد (کدیور و همکاران، ۱۳۸۱، ص. ۳۱۵).	ناتوانی در فهم دین سنتی و شکاف میان مقدورات و مأذونات ضرورت گرایش به معنویت، تفاوت نگاه‌ها در مناسبات دین و معنویت، باور، احساس و عاطفه سه رکن معنویت، عدم امکان دینداری و لزوم توجه به معنویت برای انسان امروز	ضرورت گرایش به معنویت	

۴- تحلیل یافته‌ها

۴-۱- تحلیل مضامین آیت‌الله مصباح

بر اساس **جدول (۱)**، نخستین مضمون فراگیری که از نگاه آیت‌الله مصباح نقش جدی در فهم دین دارد، «ضرورت تبیین‌گری باورهای اعتقادی» است. به طور کلی، در مبنای اسلامی مسئله دفاع از دین و باورهای دینی با بحث ضرورت تبیین دین به دو شکل درون‌دینی و برون‌دینی پیونده خورده است. با وجود این، «مسئله دفاع از دین در حوزه برون‌دینی به طور گسترده توسط متکلمان و فلاسفه اسلامی شکل گرفته است که با روش و استدلال عقلی و فلسفی، باورهای دینی را اثبات می‌کنند، مانند اثبات وجود خدا. در این بین، بیشترین استدلال عقلی توسط متکلمان معتزله و امامیه به کار گرفته شده است» (علوی، ۱۳۸۵، ص. ۹۸).

بر اساس اندیشه آیت‌الله مصباح، ضرورت تبیین باورهای اعتقادی با دو مضمون سازمان‌دهنده «اتخاذ راهبرد درون‌دینی لازمه تبیین باورهای اعتقادی» و «فهم باورها بر پایه عقلانیت دینی» قابل توضیح است. نخستین مضمون دال بر این است که اثبات حقانیت و دفاع از دین هم از دیدگاه درون‌دینی، یعنی با تمرکز بر آیات و روایات و هم از دیدگاه برون‌دینی و کمک‌گرفتن از استدلال‌ات منطقی و عقلی محقق می‌شود. مصباح در مضمون «لزوم دفاع از باورهای دینی و مبارزه با بدعت‌ها» به‌خوبی نشان می‌دهد که دفاع از دین در نهایت مبارزه با بدعت‌هایی است که بیش از دیگر آسیب‌ها دین را تهدید می‌کنند. از این رو، مصباح معتقد است: «در شناخت دین الهی و دست‌یابی به تعریف درست از آن هرگز نمی‌توان از سلیقه فردی بهره جست؛ بلکه شناخت دامنه و حدود دین، رسالت و خواست دین، با بررسی منابع و محتوای دین محقق خواهد شد» (مصباح یزدی، ۱۳۹۴، صص. ۲۸۹-۲۹۰).

از سوی دیگر، «فهم باورها بر پایه عقلانیت دینی» مضمون دیگری است که بر رویکرد برون‌دینی برای اثبات ضرورت باورهای اعتقادی دلالت دارد. با توجه به این رویکرد، آیت‌الله مصباح، با تکیه بر مضمون پایه «دین محق در گرو پذیرش عقل و توانایی‌های انسان»، در خصوص عقلانیت دینی می‌گوید: «دین حقی را نمی‌توان برشمرد که سعی بر کنارزدن عقل و ادراک بشری داشته باشد و

مدعی پاسخگویی به تمام نیازها و ضروریات زندگی بشری باشد» (مصباح یزدی، ۱۳۹۴، ص. ۱۷۶). مصباح با تکیه بر مضمون «بدهت جایگاه عقل در تبیین برخی از اصول و مسائل اعتقادی» به این نکته اشاره می‌کند که «عقل بشر بر اساس برهان و استدلال منطقی و عقلی قادر به درک و اثبات پاره‌ای از اصول اعتقادی است، با این حال، بخشی از مسائل اعتقادی بر پایه برهان عقلی قابل اثبات نیست و باید گفت عقل متعارف بشر به آنها دسترسی ندارد» (مصباح یزدی، ۱۳۹۲، صص. ۸۳-۸۴).

مضمون فراگیر دیگری که دال بر فهم دین از نگاه آیت‌الله مصباح دارد، «جامعیت‌نگری در دین» است. در بررسی مضامین پایه، دو مضمون سازمان‌دهنده «تعمیم نگاه دینی به ابعاد مختلف انسانی» و «وجود احکام ثابت و متغیر در دین» این جامعیت را در اندیشه مصباح به خوبی متعین کرده‌اند. مضمون «تعمیم‌یافتن نگاه دینی به ابعاد مختلف انسانی» نشان می‌دهد مصباح معتقد به «شمولیت دین اسلام در تمام شئون انسانی» است. وی در مضمون پایه دیگری «دین را به مثابه ساینانی مقدس بر تمام عرصه‌های زندگی بشر» برمی‌شمرد و معتقد است: «بر مبنای سخن قرآن و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام، دین اسلام عرصه‌های گسترده زندگی بشر چون عرصه‌های اعتقادی، عملی، فردی و اجتماعی را شامل می‌شود. همچنین در بیان و برقراری رابطه فردی بشر با خداوند به صورت جدی حضور دین را می‌توان دید» (مصباح یزدی، ۱۳۹۴، ص. ۲۹۲).

با وجود این، در نگاه مصباح، جامعیت دین نسبت به اعتقادات، عبادات و اخلاقیات نقش هدایت‌گری و معرفی خواهد داشت و «مبنای جامعیت‌گرایی اسلام را بر تمام ویژگی‌های وجودی انسان و برقراری انسجام درونی میان آنها و عدم تقابل آن با عقل و تقرب الهی منطبق می‌داند» (محمدی، ۱۳۹۹، ص. ۱۴۴۷). مضامینی همچون «توجه دین به جنبه‌های ارزشی همه افعال انسانی» و «دین تنها مبنای اصلی در تعیین ارزش‌های انسانیت» نشان می‌دهد «ارزش‌های اسلامی منحصر به آداب نمی‌شود، بلکه تمام رفتارهای بشری را در بر می‌گیرد. از این رو، «از آنجا که استعداد و آمادگی انسان‌ها متفاوت است، هر آنچه نوعی انتساب به خداوند داشته باشد مرتبه‌ای از ارزش را داراست» (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص. ۱۰۰).

مضمون دیگری که دال بر جامعیت دین بود، ثابت و متغیر بودن احکام اسلامی است. مضامینی همچون «عدم تغییر احکام اسلامی با تغییر در نظریه‌ها و دانش بشری» و «وجود اصول ثابت، قطعی و همیشگی در دین» نشان می‌دهند «با تغییرات نظریه‌های علمی و پیدایش تئوری‌های جدید در علم، ضروریات اسلام هرگز تغییر نمی‌کند. در صورت اعتقاد به اسلام باید مجموعه قواعد و احکام را یکپارچه پذیرفت» (مصباح یزدی، ۱۳۹۴، ص. ۳۱۴). مصباح با اشاره به «شناخت و شعور مردم مستلزم نگاه درست به دین» است، تأکید دارد «صرف مناسک و مراسمی چون سینه‌زنی و نوحه‌خوانی و شعاعر نمادین نمی‌توان جامعه را در صحنه دین نگه داشت. موتور محرک برای دینداری باید بر شناخت و شعور متمرکز باشد» (مصباح یزدی، ۱۳۷۹، ص. ۲۶). در همین راستا، وی مصالح و مفاسد را تابع واقعیت و گویای حقیقت واحد می‌داند و بر این باور است که «معارف دین در همه بخش‌های اعتقادی، احکام و اخلاق تابع واقعیت‌هاست. در معارف دین واقعیت و دین حق تنها اسلام است و تعدد بردار نیست» (مصباح یزدی، ۱۳۷۹، ص. ۱۰۷).

«ایمان‌گرایی تکلیف‌مدار» سومین مضمون فراگیری بود که مبنای فهم دین در اندیشه آیت‌الله مصباح قرار گرفت. در واقع، زمانی می‌توان ایمان را فهم کرد که ارتباط فرد را با تکلیف و نوع پذیرشی که نسبت به آن در درون و قلب انسانی‌اش ایجاد شده است، روشن شود. از این رو، در نگاه آیت‌الله مصباح، دو مضمون نقش جدی در ایمان‌گرایی تکلیف‌مدار دارند. نخست، «تلازم میان حق و تکلیف» است که دو گونه ملازمه در آن متصور است. ملازمه اول، جعل معنای حق برای فرد زمانی ممکن است که در مقابل او دیگران مکلف به رعایت این حق باشند؛ در غیر این صورت، جعل حق بیهوده خواهد بود. ملازمه دوم، «اگر برای فرد در جامعه حقی ثابت می‌شود، او نیز در قبال جامعه تکلیفی دارد. باید در نظر داشت که حق اختیاری است ولی تکلیف الزامی است. به طور کلی، رابطه حق و تکلیف یک رابطه دوسویه است» (سلیمی و مصباح، ۱۳۸۸، صص. ۲۴-۲۵).

در همین رابطه، مصباح به طور منطقی لازمه حق و تکلیف را در صورتی عادلانه می‌داند که موازنه بین آن دو برقرار باشد. وی با تأکید بر اینکه «عدالت همان حق و تکلیف متوازن» است، باور دارد: «در صورت توازن بین حق و تکلیف است که می‌توان مدعی عدالت شد. در غیر این صورت، این موازنه برقرار نیست و خلاف عدالت است» (مصباح یزدی، ۱۳۷۸، ص. ۲۱۵). بنابراین، «حق و تکلیف ملازم با یکدیگرند؛ به این معنی که اثبات حق برای کسی، اثبات تکلیف برای دیگران است» (مصباح یزدی، ۱۳۹۴، ص. ۱۷۸). با این حال، آیت‌الله مصباح، تلازم میان حق و تکلیف را چه به لحاظ عقلی و چه به لحاظ معنا و مفهوم صرف، متعلق به مقام تشریع می‌داند. به عبارت دیگر، رابطه بین حق و تکلیف، رابطه‌ای قراردادی و در مقام جعل و تشریع است و مصالح در زندگی بشر اقتضای آن را دارد که اگر برای فردی حقی تشریع شود، قرارداد تکلیف برای او الزامی گردد.

«دین محصول توأمان عمل و تکلیف دینی»، دومین مضمونی بود که به عقیده مصباح، ایجادکننده ایمان‌گرایی تکلیف‌مدار است. در واقع، «هدف اسلام قراردادن اعمال انسان در یک چارچوب نظام ارزشی» است؛ زیرا «گرچه اسلام اعمال و رفتار و حتی اندیشه و باور بشر را تحت یکی از احکام پنج‌گانه، در چارچوب نظام ارزشی قرار می‌دهد؛ اما هرگز سعی بر خاموشی فروغ عقل و جلوگیری از اندیشه پویا و توانمندی بشر نیست. بلکه همواره انسان را به علم‌جویی، ارتقای فکری، توسعه و بهره‌گیری از دانش دیگران ترغیب کرده است» (مصباح یزدی، ۱۳۹۴، ص. ۱۶۳).

از این رو، همانطور که «تحقق مصالح فردی، اجتماعی، اخروی و دنیوی تابع عمل صحیح و دقیق به احکام» است، «وضع احکام دین نیز در جهت تأمین مصالح دینی و اخروی بوده و میان عمل دقیق به احکام و تحقق مصالح، رابطه علی و معلولی وجود دارد. به عبارت دیگر، همان‌گونه که در هر محصولی فراهم آوردن آن در گرو مواد اولیه و شرایط ویژه است، رسیدن به مصالح بشری هم بدون هیچ مسامحه‌ای تابع عملکرد صحیح انسان به احکام آن، می‌باشد» (مصباح یزدی، ۱۳۹۴، ص. ۱۷۸). بنابراین، این نگاه این نظریه را تأیید می‌کند که بر پایه قاعده لزوم ضرر محتمل و بر مبنای قواعد عقلی، انسان به دنبال کشف حقایق عالم هستی و شناخت تکالیف خود و نحوه مواجهه با امور این عالم است.

۴-۲- تحلیل مضامین استاد ملکیان

بر اساس جدول (۲)، نخستین مضمون فراگیری که از نگاه ملکیان، در فهم دین تأثیرگذار است، «تغییرپذیری معرفت دینی» است. در اندیشه ملکیان «معرفت، حقیقتی است که از منابع معرفتی «حس و عقل» با شرایط خاص حاصل می‌شود؛ این درحالی است که ایمان یک فعل اختیاری قلب است» (عبداللهی، ۱۳۹۸). بر اساس این تعریف، ملکیان تغییرپذیری در معرفت دینی را بر سه عامل اساسی بنا نهاده است. نخست، اصل تحول‌نگری در فهم جدید از دین است که بر پایه رهایی انسان از درد و رنج بوده و البته مهم‌ترین هدف در زندگی بشر قلمداد می‌شود. در واقع، انسان به اقتضای مدرنیته از ویژگی‌های فکری و روانی برخوردار است که در تزاخم با دین سنتی بوده و عملاً «دین پاسخگوی اهداف اساسی انسان نیست و نقد عقل مدرن تاریخی، جریان مدرنیته را جریانی آگاهانه کرده است» (اکبریان، ۱۳۹۸، صص. ۱۲۴-۱۲۳). در این راستا، مضمون «حذف تاریخ‌مندی، راهبرد دستیابی به فهم جدید از دین»، بر این نکته تأکید دارد که «راهبرد فهم جدید از دین، مستلزم حذف تکیه ادیان به وقایع تاریخی است» (لبک، ۱۳۸۳، ص. ۲۶۵)؛ وقایعی که می‌تولند منجر به حذف آخرت‌گرایی و امور متافیزیک از ادیان شود و تا حدی سلب تعلق از آنها کند.

عامل دوم در توجیه تغییرپذیری معرفت دینی «معرفت‌اندوزی بر پایه تجربه‌گرایی و نه باور دینی» است. در واقع، دانش‌افزایی بشر در حیطه علوم تجربی و احاطه بیش از پیش به طبیعت پیرامون خود باعث پدیدآمدن ویژگی‌هایی در معرفت

جهانبینی و تفکر انسان متجدد شده است. با وجود این، «تجربه‌گری ویژگی انسان مدرن» است و با این ویژگی «انسان مدرن در مواجهه با موضوعات پیرامون خود در زندگی انتظار آزمون خطا با همین امکانات و شرایط را دارد» (ابک، ۱۳۸۳، ص. ۲۷۰). با وجود این، ملکیان در مقایسه فهم سنتی از دین و مواجهه انسان مدرن بر این ایده است که «انسان متأثر از مدرنیته، قادر به تن دادن به متافیزیک‌های عظیم موجود در پس فهم سنتی ادیان نیست» (ابک، ۱۳۸۳، ص. ۲۷۵). حقیقت دین در اندیشه پراگماتیسمی در حد کارکردها تقلیل می‌یابد و به دلیل بی‌اهمیتی تمایز و جداسازی دین حق از باطل، یافته‌های مدنظر از دین خاص به تمام ادیان تعمیم داده می‌شود. در واقع، نگاه پراگماتیسم‌ها به دین تلقی کارکردی و ابزاری به آن است که ثمرات کارکردی دین بیش از ماهیت آن مورد توجه قرار گرفته است (محمدرضایی و عابدینی، ۱۳۹۲، ص. ۱۰). با این حال، او معتقد به عدم جمع بین دین و مدرنیته بود و نسبت بین آنها قائل نیست. به عبارت دیگر، انسان در آن واحد نمی‌تواند به معنای واقعی هم دیندار و هم مدرن باشد. در واقع، تدین اکثر انسان‌ها بر پایه تعبد است و سعی در ارائه مدل جدید دینداری با محوریت انسان‌مداری دارد. در همین رابطه، ملکیان معتقد است «انسان‌ها با هر دینی و هر جغرافیای فکری، اجتماعی و فرهنگی، دارای وجوه مشترک و به دنبال رضایت باطنی مبتنی بر آرامش، شادی و امید هستند» (محمودی سرابی، ۱۳۹۰).

مضمون فراگیر دیگری که بر فهم ملکیان از دین تأثیرگذار است «عقلانی‌سازی فهم باورهای دینی» است. بدون تردید، از ویژگی مهم بشر باورهایی است که از خود و جهان پیرامون خود دارد که به قوای معرفتی او برمی‌گردد. گاهی باور، رفتار و ارزش‌ها به عقلانیت متصف می‌شوند؛ زیرا شأنیت انسان با عقلانیت او در هم آمیخته است. «به عقیده سوئین‌برن^۱، باوری را می‌توان عقلانی برشمرد که از سویی، دارای توجیه معرفتی و از سوی دیگر، دارای صدق احتمالی باشد. این گروه فلاسفه معتقدند باورهای دینی در صورت عقلانیت دارای حجیت هستند» (پورحسن، ۱۳۹۷، ص. ۴۰). در همین راستا، ملکیان به دو مضمون اشاره می‌کند که نشان می‌دهد او نیز در همین مسیر سلوک کرده است. نخستین مضمون «ضرورت توجیه عقلانی باورها» است. به عقیده او، ضرورت توجیه عقلانی باورها به این دلیل است که «با توجه به تحولات معرفت‌شناسی جهان مدرن پذیرش دین برای انسانی که متأثر از مدرنیته است در گرو استدلال‌ورزی و مدلل بودن به دلیل روانی است» (ملکیان، ۱۳۸۱ الف، ص. ۵۵).

ملکیان با توجه به مضمون پایه «تفاوت انسان معنوی با انسان متدین در فرایند فکری» تفاوت در منابع معرفتی را از اصول مهم در تغییر نوع نگرش و تفکر دینی و معنوی بشر می‌داند. ظاهر امر این است که انسان در دنیای مدرن کمتر به مقوله دین توجه دارد و در جریان تجدّد انسان خودسالار و خودبنیاد است. ملکیان باور دارد عقلانیت جهان مدرن عقلانیت عملی یا به عبارتی عقلانیت ابزاری است؛ عقلانیتی که دائم در اندیشه تغییر و شکل‌دهی به جهان بر اساس امیال انسانی است. این در حالی است که «در فهم سنتی اندیشه دینی، وحی شرط خودسامانی فطرت انسان بوده و عقلانیت در همین چارچوب قوه‌ای است که حقایق عینی از پیش موجود را کشف می‌کند.

در هر صورت، ملکیان در مقوله «استدلال پایه عقل مدرن»، با تمرکز بر تفاوت معنای عقل در فهم سنتی و جهان تجدّد، پایه و مبنای عقل مدرن را استدلال برگرفته از مقدماتی می‌داند که منتج به نتایج انسان‌مدارانه خواهد شد. مضمون دیگر تأثیرگذار در عقلانی‌سازی باورهای دینی «استدلال‌ورزی، زمینه‌ساز دینداری» است. این مضمون دال بر این است که عقلانیت نه فقط مقدم بر دین و معنویت، بلکه مقوم آنها است. ملکیان با تقسیم زندگی بشر به زندگی عاریتی و زندگی اصیل بر این باور است که زندگی اصیل به معنای رد تمام اقوال زندگی عاریتی نیست، بلکه مؤلفه‌های زندگی اصیل را مراعات طرف دلیل و به عبارتی ابناءالدلیل بودن معرفی می‌کند. با برشمردن همین مؤلفه‌ها استدلال می‌کند که «وظیفه اخلاقی انسان شناخت

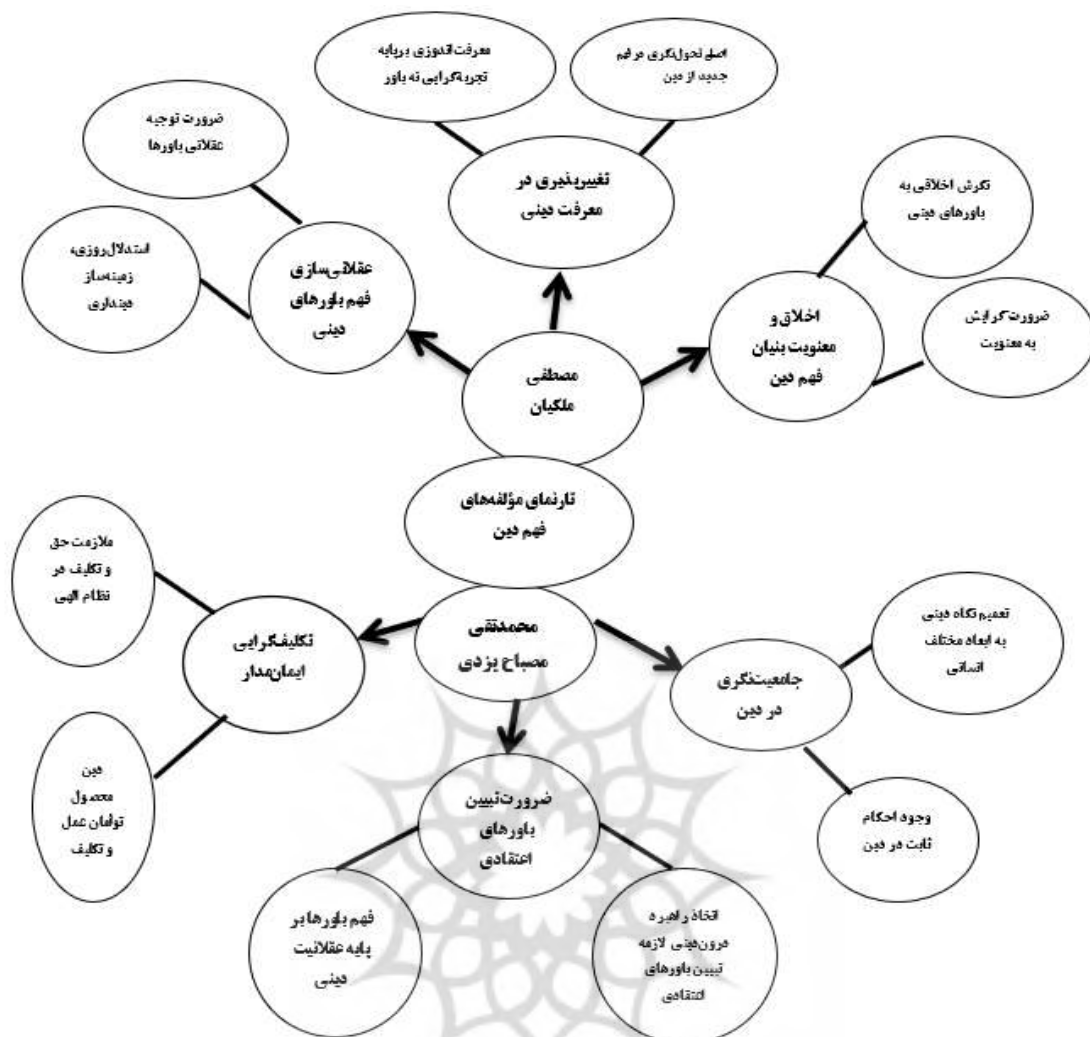
¹ Swinburne

معرفت‌شناسی جدی از مسائل پیرامون با قابلیت دلیل است» (ملکیان، ۱۳۸۱، ص. ۲۵۵).

مضمون فراگیر سومی که مبنایی برای فهم دین از نگاه استاد ملکیان بود، «اخلاق و معنویت، بنیان دینداری» است. دو مضمون «نگرش اخلاقی به فهم باورهای دینی» و «ضرورت گرایش به معنویت» در شکل‌گیری این مضمون نقش داشته‌اند. ناظر به مضمون اول، به اعتقاد ملکیان، «اصل توجه به زندگی برای اخلاق و نه اخلاق برای زندگی» است. از این رو، احکام را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد. قسم اول همان اخلاقیات برای زندگی است و قسم دوم آن، زندگی برای اخلاقیات است. به عقیده ملکیان، اخلاق در قسم اول قابل دست‌یابی است و آنچه را که باید از دین انتظار داشت اخلاق نوع دوم است. در مضمون «اصل ضرورت خدمت عبادات به اخلاقیات»، ملکیان به دنبال اثبات این نکته است که ارزش عبادات با خدمت به اخلاقیات سنجیده می‌شود و زمانی تعبیر اخلاق اجتماعی معنا می‌یابد که اخلاق دارای بُعد اجتماعی باشد. در واقع، ملکیان معتقد است آنچه انسان را از لحاظ معنوی ارتقا می‌دهد توجه به رفتار درونی پس از تمرکز بر رفتار بیرونی است. البته در نگاه وی این نکته روشن است که گاهی تحولات درونی منجر به مرمت رفتار بیرونی در انسان می‌شود. ملکیان این مرمت رفتار بیرونی را با عنصر تعلیم و تربیت در جامعه پیوند می‌زند و اساساً به نوعی جامعه‌پذیری اخلاقی معتقد است. از این نظر، «ضرورت استفاده از مدیریت در اخلاقی‌سازی نهادها» مهم‌ترین واکنش به نهادسازی اخلاقی در جامعه است.

ملکیان، ناظر به مضمون دوم یعنی «ضرورت گرایش به معنویت»، معنویت را تدین متعقلانه معرفی می‌کند و این نوع فهم از دین را حق و مصلحت برمی‌شمرد؛ از آن نظر حق می‌داند که استنباط قابل دفاع از دین است و از آن نظر مصلحت است که مورد پسند و پذیرش انسان امروز است. ملکیان برداشت معنوی از دین را سازگار با مدرنیته (حمیدیه، ۱۳۹۲) و به طور کلی، «گوهر دین را معنویت» می‌داند. از نگاه ملکیان، دو عامل موجب طرح پروژه معنویت شده‌اند. نخست اینکه «ناتوانی در فهم دین سنتی و شکاف میان مقدورات و مآذونات» و «کم‌رنگ‌شدن نقش دین برای التیام درد و رنج بشری» نشان می‌دهند دین سنتی نتوانسته است رنج بشری را کاهش دهد. در واقع، «در فهم سنتی، حضور دین برای رشد باطنی و سامان زندگی اجتماعی دارای ضرورت بود. این در حالی است که انسان مدرن بنا به قدرتی که برای سامان‌بخشیدن به زندگی اجتماعی و حرکت رو به جلو دارد، از ضرورت حضور دین در زندگی‌اش کاسته است» (کدیور و همکاران، ۱۳۸۱، صص. ۳۱۳-۳۱۶).

عامل دیگر اینکه «انسان معنوی با نوع نگرش خود، امکان و نیاز به استعلای درونی را در خود پذیرفته و می‌بیند» (صادقی، ۱۳۸۹، صص. ۵-۳۵). در واقع، «جامعه سرشار از انسان‌های معنوی است که تحولات معرفتی منجر به افزایش معرفتی آنها و درک هرچه بیشتر از جهان شده و این امر مستلزم ضرورت توجه به مسئله معنویت خواهد شد» (ابک، ۱۳۸۳، ص. ۲۷۸). با این حال، ملکیان سعی بر جمع میان عقلانیت و معنویت دارد؛ چون به عقیده او کناره‌گیری مطلق از دین حتی در دنیای مدرن امری ناممکن است. ملکیان در معرفی معنویت، آن را همان دین عقلانی‌شده یا گوهر دیانت تلقی می‌کند. وی با برشمردن مؤلفه‌های «دین سنتی از جمله تاریخ‌مندی آن» و «معنویت به مثابه دین خردورزانه»، معنویت را نافی تاریخ‌مندی و سازگار با مدرنیته می‌داند. در نهایت، باور دارد «معنویت نوعی جهان‌بینی است که بهداشت روانی بشر را تأمین می‌کند و استدلال فلسفی در رد یا تأیید آن وجود ندارد» (ملکیان، ۱۳۸۵، ص. ۴۹).

شکل ۱- شبکه مضامین مؤلفه‌های فهم دین در نگاه مصباح یزدی و مصطفی ملکیان

۵- نتیجه

همان‌طور که در شکل (۱) مشخص است، بر اساس فرایند استخراج مضامین پایه و تحلیل رفت‌وبرگشتی میان آنها، در نهایت، ۱۲ مضمون سازمان‌دهنده شناسایی شدند که از لحاظ جامعیت معنایی، ظرفیت لازم برای ادغام و تقلیل مفهومی در قالب شش مضمون فراگیر را داشتند. این شش مضمون چارچوب نظری و تحلیلی دو رویکرد سنت‌گرایانه و عقل‌گرایی مدرن را در بستر فهم دینی آشکار کردند. در دیدگاه آیت‌الله مصباح، سه مضمون فراگیر «ضرورت تبیین‌گری باورهای دینی»، «جامعیت‌نگری در دین» و «تکلیف‌گرایی ایمان‌مدار» به عنوان مؤلفه‌های اصلی فهم دینی برجسته شد. به عقیده او، تبیین و اثبات باورهای اعتقادی امری ضروری است؛ این امر هم از درون دین با اتکا به آیات و روایات و هم از بیرون دین با بهره‌گیری از منطق و استدلال عقلی تحقق می‌یابد. در این چارچوب، تفاوت زبان دین با زبان علوم دیگر نشان‌دهنده محدودیت عقل در ارائه استدلال برای احکام قطعی و ثابت است. عقل، صرفاً می‌تواند مصادیق و موضوعات را تعیین کند و نقشی در تغییر درون‌مایه احکام ندارد. بر همین اساس، اگرچه ممکن است مصادیق در گذر زمان تغییر کنند، اما احکام کلی ثلث باقی می‌مانند و این ثبات بر جامعیت دین مبتنی است. با وجود این، وجه پیونددهنده میان ضرورت تبیین‌گری و جامعیت دین در اصل تکلیف است؛

تکلیفی که نه از سر اجبار و پذیرش غیرعقلانی، بلکه مبتنی بر ایمانی برخاسته از قلب سلیم است. به بیان دیگر، ایمان و تکلیف در این دستگاه فکری رابطه‌ای دوسویه دارند و ایمان اصیل، انسان را به پذیرش تکالیف الهی و التزام به آنها سوق می‌دهد.

در مقابل، در منظومه فکری استاد ملکیان، سه مضمون فراگیر «تغییرپذیری معرفت دینی»، «عقلانی‌سازی باورهای دینی» و «اخلاق و معنویت‌گرایی به عنوان بنیان دینداری» نمایان‌گر شالوده نظری او در فهم دین هستند. از دیدگاه ملکیان، معرفت دینی حقیقتی سیال و تاریخی است که از دو منبع حس و عقل، تحت شرایطی خاص حاصل می‌شود. ایمان نیز در این نگاه، کنشی آگاهانه و اختیاری است که خاستگاه اصلی آن قلب انسان است. بر اساس همین نگاه، تغییرپذیری معرفت دینی نتیجه سه عامل بنیادین است: نخست، اصل تحول‌پذیری فهم که در بستر تحولات تاریخی و معرفتی رخ می‌دهد؛ دوم، تعارض میان سنت و مدرنیته که چارچوب‌های پیشین فهم دینی را به چالش می‌کشد؛ و سوم، غلبه تجربه‌گرایی بر باورهای انحصاری دینی که سبب فردی‌شدن و شخصی‌شدن امر دین در جهان مدرن شده است. به این ترتیب، دین از یک امر جمعی و نهادینه به امری شخصی و وجودی تبدیل می‌شود که به خواسته‌ها و نیازهای فردی پاسخ می‌دهد.

با وجود این، از تمایزات بنیادین میان دیدگاه ملکیان و مصباح، نسبت میان «حق» و «تکلیف» است. در نگاه مصباح، انسان مکلف است و این تکلیف ریشه در نظم الهی و وحیانی دارد؛ در حالی که در نگاه ملکیان، هرچند انسان در برابر خداوند دارای تکلیف است، نسبت به خدا حقی ندارد و در عین حال، عقلانی‌سازی باورها ضرورتی وجودی است نه صرفاً ابزاری برای عبودیت. در دستگاه معرفتی ملکیان، منبع معرفت دینی محدود به متون سنتی نیست و تجربه و عقل به مثابه ابزارهای مشروع و معتبر در فهم دین شناخته می‌شوند. ملکیان بر «اخلاق‌گرایی» به عنوان بنیان دینداری تأکید دارد و آن را از سه نظر ارزشمند می‌داند: نخست، نگرش اخلاقی امکان طبقه‌بندی و بازخوانی احکام دینی را فراهم می‌کند؛ دوم، در حالی که مصباح، غایت تعبد را اطاعت محض و بندگی می‌داند، در نگاه ملکیان، زیست مؤمنانه باید به گونه‌ای شکل گیرد که اخلاق در عرصه فردی و اجتماعی نهادینه شود؛ و سوم، اخلاق مقدمه‌ای برای رسیدن به معنویت است که وجه مشترک همه ادیان بوده و در جهان مدرن ضرورتی وجودی دارد. این معنویت، از نظر او، فاصله میان مقدورات و مأذونات را پر می‌کند و زمینه‌ساز بازخوانی تجربه دینی در جهان معاصر می‌شود. در مجموع، این پژوهش نشان می‌دهد، شکاف میان رویکرد سنت‌گرایانه و مدرن نه صرفاً در سطح بیان، بلکه در سطح معرفت‌شناسی، مفهوم عقلانیت، نسبت ایمان و تکلیف، و کارکرد اجتماعی دین ریشه دارد. در مورد اخیر هر چند، مصباح تلاش می‌کند تا با حفظ ساختار سنتی و وحیانی دین، آن را در برابر تغییرات محافظت کند، ملکیان بر سازگاری دین با عقلانیت مدرن در چارچوب تجربه فردی، اخلاق و معنویت تأکید می‌کند.

منابع

- ابک، حمیدرضا (۱۳۸۳). جستاری در نظریه معنویت. راهبرد، ۱۲ (۳)، ۲۵۸-۲۸۳.
- https://rahbord.csr.ir/article_124054.html
- اکبریان، سید محمد (۱۳۹۸). زایشی ناخواسته؛ نقدی بر انسان‌شناسی نظریه معنویت و عقلانیت. معرفت فلسفی، ۱۶ (۴)، ۱۲۱-۱۳۹.
- <http://marefatfalsafi.nashriyat.ir/en/node/2725>
- پورحسن، قاسم (۱۳۹۷). باور عقلانی؛ نقد کتاب ایمان و عقل. پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، ۱۸ (۷)، ۳۵-۶۲.
- <https://iranjournals.nl.ai.ir/handle/123456789/403806?show=full>
- جعفریان، مجید (۱۴۰۰). رویکردی کیفی به فهم طلاب از تراحمات اخلاقی در عمل به وظیفه طلبگی و اخلاقی روزمره. مطالعات اخلاقی کاربردی، ۱۷ (۴۴)، ۴۵-۷۶.
- <https://doi.org/10.22081/jare.2022.63064.1706>

جمشیدی‌ها، غلامرضا، و قبادی، علیرضا (۱۳۸۶). تحلیل جامعه‌شناختی از مراسم و مناسک دینی با تأکید بر مراسم عاشورا. تاریخ

اسلام، ۸ (۲)، ۳۷-۶۰. https://hiq.bou.ac.ir/article_5505.html

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱). انتظار بشر از دین. اسراء.

جوادی آملی، عبدالله و مصطفی‌پور، محمدرضا (۱۳۹۰). دین‌شناسی. اسراء.

حمیدیه، بهزاد (۱۳۹۲). معنویت در کلام آقای ملک‌یان کلی و مبهم است. خبرگزاری فارس. <https://yun.ir/znbg3f>

سروش، عبدالکریم (۱۳۷۱). رازدانی و روشنفکری و دینداری. صراط.

سروش، عبدالکریم (۱۳۷۳). قبض و بسط تفوریک شریعت. صراط.

سلیمی، عبدالحکیم، و مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۸). نگاهی گذرا به حقوق بشر از دیدگاه اسلام. مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی.

صادقی، هادی (۱۳۸۹). اندیشه‌شناخت؛ ملک‌یان. معرفت کلامی، ۱ (۳)، ۵-۳۵.

<https://ensani.ir/fa/article/journal-number/3/34028>

عبداللهی، مهدی (۱۳۹۸). نقد دیدگاه مصطفی‌الملک‌یان در تقابل ایمان و معرفت. خبرگزاری مهر.

<https://www.mehrnews.com/news/4568334>

علوی، سید محمدحسین (۱۳۸۵). روش‌شناسی علم کلام. معارف عقلی، ۳ (۳)، ۹۱-۱۱۴. <https://ensani.ir/fa/article/91205>

عیوضی، محمدرحیم (۱۳۸۵). مفهوم دینداری در سیر تحول انقلاب اسلامی. کتاب نقد، ۴۰ (۴)، ۲۳۳-۲۴۸.

<https://www.magiran.com/p380742>

فرجی، مهدی، و کاظمی، عباس (۱۳۸۸). بررسی وضعیت دینداری در ایران (با تأکید بر داده‌های پیمایش‌های سه دهه گذشته).

تحقیقات فرهنگی ایران، ۲ (۲)، ۷۹-۹۶. <https://doi.org/10.7508/ijcr.2009.06.004>

محدثی، حسن (۱۳۸۱). دین و حیات اجتماعی: دیالکتیک تغییرات. فرهنگ و اندیشه.

محدثی، حسن (۱۳۸۲). بازسازی گرای دینی. بازتاب اندیشه، ۴۰ (۴)، ۳۲-۵۴. <https://B2n.ir/kf5207>

محمدرضایی، محمد، و عابدینی، عظیم (۱۳۹۲). نقد نگرش پراگماتیسم در تبیین ضرورت دین. قیاسات، ۱۸ (۶۷)، ۵-۳۲.

https://qabasat.iict.ac.ir/article_17685.html

محمدی، مسلم (۱۳۹۹). هویت‌یابی و کارکردشناسی نظام اخلاقی اسلام. مجموعه مقالات دومین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، تهران.

محمودی سرابی، سام (۱۳۹۰). جدال تعبد و تعقل در اندیشه مصطفی‌الملک‌یان. انتخاب.

<https://www.entekhab.ir/fa/news/33363>

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۸). کاوش‌ها و چالش‌ها. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۹). کاوش‌ها و چالش‌ها. مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۸). پرسش‌ها و پاسخ‌ها. مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱). قرب خدا؛ منشأ همه ارزش‌ها. همایش تعلیم و تربیت ارزش‌ها. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۲). تقلید در زندگی انسان. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۴). پاسخ به جوانان پرسشگر. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

مصباح یزدی، محمدتقی، و عزیزی‌کیا، غلامعلی (۱۳۸۲). تعدد قرائت‌ها. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

مصباح یزدی، محمدتقی و مصباح، علی (۱۳۹۲). *رابطه علم و دین*. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی. ملکیان، مصطفی (۱۳۸۱الف). مشکلات دینداری در دنیای جدید. *بازتاب اندیشه*، (۳۵)، ۲۴-۲۰.

<https://ensani.ir/fa/article/92246>

ملکیان، مصطفی (۱۳۸۱ب). زندگی اصیل و مطالبه دلیل. *پژوهشنامه متین*، ۴(۱۵-۱۶)، ۲۶۳-۲۲۹.

https://matin.ri-khomeini.ac.ir/article_191259.html

ملکیان، مصطفی (۱۳۸۵). سازگاری معنویت و مدرنیته. *بازتاب اندیشه*، (۷۷)، ۵۲-۴۵. <https://ensani.ir/fa/article/95507>

ملکیان، مصطفی (۱۳۸۷). جامعه اخلاقی، انسان اخلاقی. *مجله آیین*، (۱۳-۱۴)، ۲۱-۱۷.

<https://ensani.ir/fa/article/238062>

ملکیان، مصطفی (۱۳۸۸). *ایمان و تعقل*. نشر دانشگاه ادیان و مذاهب.

ملکیان، مصطفی (۱۴۰۳). *درس گفتار فلسفه و معنای زندگی*. مؤسسه چهره فرزانه روز.

موحدیان عطار، علی (۱۳۹۷). انواع دینداری: ویژگی‌ها، آسیب‌ها و اقتضائات. *مطالعات معنوی*، (۳۰)، ۳۶-۷.

<https://B2n.ir/wk3994>

کدیور، محسن، مجتهدشبه‌ستری، محمد، ملکیان، مصطفی، و سروش، عبدالکریم (۱۳۸۱). *سنت و سکولاریسم (مجموعه گفتارها)*. مؤسسه فرهنگی صراط.

References

- Abak, H. (2004). An essay on the theory of spirituality. *Rahbord*, 12(3), 258-283. https://rahbord.csr.ir/article_124054.html [In Persian]
- Abdollahi, M. (2019). *Critique of Mostafa Malkian's view on faith and knowledge*. Mehr News Agency. <https://www.mehrnews.com/news/4568334> [In Persian]
- Akbaryan, S. M. (2019). Unintended generation: A critique of the anthropology of the theory of spirituality and rationality. *Ma'refat-e Falsafi*, 16(4), 121-139. <http://marefatfalsafi.nashriyat.ir/en/node/2725> [In Persian]
- Alavi, S. M. H. (2006). Methodology of Kalam science. *Ma'aref-e Aqli*, (3), 91-114. <https://ensani.ir/fa/article/91205> [In Persian]
- Attride-Stirling, J. (2001). Thematic networks: An analytic tool for qualitative research. *Qualitative Research*, 1(3), 385-405. <https://doi.org/10.1177/146879410100100307>
- Eyvazi, M. R. (2006). The concept of religiosity in the evolution of the Islamic revolution. *Ketab-e Naqd*, (40), 233-248. <https://www.magiran.com/p380742> [In Persian]
- Faraji, M., & Kazemi, A. (2009). A study of religiosity in Iran (with emphasis on survey data of the past three decades). *Iranian Cultural Research*, 2(2), 79-96. <https://doi.org/10.7508/ijcr.2009.06.004> [In Persian]
- Hamidiyeh, B. (2013). *Spirituality in Mr. Malkian's discourse is general and ambiguous*. Fars News Agency. <https://yun.ir/znbg3f> [In Persian]
- Jafarian, M. (2021). A qualitative approach to understanding seminary students' experiences of moral conflicts in fulfilling religious duties and everyday ethics. *Applied Ethics Study*, 17(44), 45-76. <https://doi.org/10.22081/jare.2022.63064.1706> [In Persian]
- Jamshidiha, G., & Ghobadi, A. R. (2007). A sociological analysis of religious rituals with emphasis on Ashura ceremonies. *History of Islam*, 8(2), 37-60. https://hiq.bou.ac.ir/article_5505.html [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2012). *Humanity's expectations from religion*. Esra. [In Persian]
- Javadi Amoli, A., & Mostafapour, M. (2011). *Theology*. Esra. [In Persian]
- Kadivar, M., Mojtahed Shabestari, M., Malkian, M., & Soroush, A. (2002). *Tradition and secularism (Collection of speeches)*. Serat Cultural Institute. [In Persian]
- Mahmoudi Sarabi, S. (2011). *The debate between obedience and reasoning in Mostafa Malkian's thought*. Entekhab. <https://www.entekhab.ir/fa/news/33363> [In Persian]

- Malekian, M. (2002a). Problems of religiosity in the modern world. *Baztab-e Andisheh*, (35), 20–24. <https://ensani.ir/fa/article/92246> [In Persian]
- Malekian, M. (2002b). Authentic life and the demand for reason. *Research Journal Matin*, (15–16), 229–263. https://matin.ri-khomeini.ac.ir/article_191259.html [In Persian]
- Malekian, M. (2006). Compatibility of spirituality and modernity. *Baztab-e Andisheh*, (77), 45–52. <https://ensani.ir/fa/article/95507> [In Persian]
- Malekian, M. (2009). *Faith and Reason*. University of Religions and Sects Publication. [In Persian]
- Malekian, M. (2008). Ethical society, ethical human. *Ayin Magazine*, (13–14), 17–21. <https://ensani.ir/fa/article/238062> [In Persian]
- Malekian, M. (2009). *Lecture on philosophy and the meaning of life*. Institute of Chehreh-ye Farzaneh-ye Rooz. [In Persian]
- Mesbah Yazdi, M. T. (1999). *Explorations and challenges*. Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Mesbah Yazdi, M. T. (2000). *Explorations and challenges*. Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Mesbah Yazdi, M. T. (2009). *Questions and answers*. Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Mesbah Yazdi, M. T. (2012). *Nearness to God; The origin of all values*. Conference on Values Education. Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Mesbah Yazdi, M. T. (2013). *Imitation in human life*. Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Mesbah Yazdi, M. T. (2015). *Answers to inquiring youth*. Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Mesbah Yazdi, M. T., & Azizi Kia, G. (2003). *Multiple readings*. Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Mesbah Yazdi, M. T., & Mesbah, A. (2013). *The Relationship between Science and Religion*. Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Mohaddesi, H. (2002). *Religion and social life: The dialectic of changes*. Farhang va Andisheh. [In Persian]
- Mohaddesi, H. (2003). Religious reconstructionism. *Baztab-e Andisheh*, (40), 32–54. <https://B2n.ir/kf5207> [In Persian]
- Mohammadrezaee, M., & Abedini, A. (2013). A critique of pragmatism in explaining the necessity of religion. *Qabasat*, 18(67), 5–32. https://qabasat.iict.ac.ir/article_17685.html [In Persian]
- Mohammadi, M. (2020). *Identity formation and functional analysis of the Islamic ethical system*. Proceedings of the Second Conference on the Islamic-Iranian Model of Progress, Tehran. [In Persian]
- Movahedian Attar, A. (2018). Types of religiosity: Features, harms, and requirements. *Ma'navi Studies*, (30), 7–36. <https://B2n.ir/wk3994> [In Persian]
- Pourhasan, G. (2018). Rational belief: A critique of the book *Faith and Reason*. *Critical Research on Humanities Texts and Programs*, 18(7), 35–62. <https://iranjournals.nlai.ir/handle/123456789/403806?show=full> [In Persian]
- Soroush, A. (1992). *Mystery, enlightenment, and religiosity*. Serat. [In Persian]
- Soroush, A. (1994). *Theoretical development and interpretation of Sharia*. Serat. [In Persian]
- Salimi, A., & Mesbah Yazdi, M. T. (2009). *A brief look at human rights from the perspective of Islam*. Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Sadeghi, H. (2010). Cognition thought: Malkian. *Ma'refat-e Kalami*, 1(3), 5–35. <https://ensani.ir/fa/article/journal-number/3/34028> [In Persian]
- White, M. D., & Marsh, E. E. (2006). Content analysis: A flexible methodology. *Library Trends*, 55(1), 22–45. <https://doi.org/10.1353/lib.2006.0053>